

Öncü Sûfîlerden Fudayl b. 'İyâd'ın (öl. 187/802) İlmî Şahsiyeti
The Scientific Personality of Fudayl bin Iyad, One of the Pioneering Sufis

Eyyup Akdağ

Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Ana Bilim Dalı
Assistant Professor, Kastamonu University, Faculty of Divinity, Department of Sufism

Kastamonu, Turkey

eyyupakdag5@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1173-323X>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 29 Şubat / February 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 16 Nisan / April 2020

Yayın Tarihi / Published: 15 Haziran / June 2020

Cilt / Volume: 11 Sayı / Issue: 24 Sayfa / Pages: 159-185

Atıf / Cite as: Akdağ, Eyyup. "Öncü Sûfîlerden Fudayl b. 'İyâd'ın (öl. 187/802) İlmî Şahsiyeti [The Scientific Personality of Fudayl bin Iyad, One of the Pioneering Sufis]". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Şırnak University Journal of Divinity Faculty* 11/24 (June 2020), 159-185. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.696575>

Etik Beyanı / Ethics Declaration: Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine riayet edilmiştir. Makale etik izin gerektirmeyen bir çalışma olup en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir./ In this article, the principles of scientific research and publication ethics are respected. The article is a study that does not require ethical permission. It has been reviewed by at least two referees and was confirmed that it did not contain plagiarism.

Copyright © Published by Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Şırnak, Türkiye (Şırnak University, Faculty of Divinity, Şırnak, 73000 Turkey).

Öz

Tâbî'inden sonraki ilk tabakada yer alan öncü sûfilerden Fudayl b. 'Iyâd, İslam ilim tarihinin önemli isimlerinden birisidir. Neseben Arap olan Fudayl'ın hayatı Horasan, Kûfe ve Mekke olmak üzere üç bölgede geçmiştir. Kûfe yıllarını yoğun bir şekilde ilim tahsili ile geçiren Fudayl'ın üstadları arasında Ebû Hanîfe, Mansûr b. el-Mu'temir, 'Atâ b. es-Sâib, Ebû Muhammed el-A'meş ve Süfyân es-Sevrî gibi bazı isimler yer almaktadır. İslâm ilim tarihinin etkili şahsiyetler eliyle yetişen Fudayl'ın talebeleri arasında Süfyân b. 'Uyeyne, Abdullah b. Mübârek ve İmâm Şâfi'î gibi bazı önemli isimleri de zikretmek gerekir. Zamanın önde gelen âlimlerinden kabul edilen Fudayl, tasavvufî neşvesiyle de temeyyüz etmektedir. Bu çalışmada Fudayl'ın tasavvufî yönü değil daha ziyade ilmî yönü ele alınacaktır. İlim ve amel bütünlüğünü savunan Fudayl amele sevk etmeyen ilmi faydasız ve fuzuli gördüğü gibi ameli de imanın bir parçası görmüş, amelsiz imanı kabul etmemiştir. Manevî hayatını hep ilmin rehberliğinde tanzim etmiştir. Kur'ân ve sünnet bütünlüğüne dikkat çeken Fudayl, dinî hayatın ikâmesinde Kur'ân ve sünnetten sadece biriyle yetinilmesini doğru bulmamıştır. Görüş ve düşünceleriyle Ehl-i sünnetin teşekkülüne ve bu anlayışın toplumda hâkim olmasına katkı sağlayan Fudayl, Ehl-i sünnet dışı gördüğü bid'at ehli fırkalara karşı da yoğun bir fikrî mücâdele içinde yer almıştır. Onun anlayışına göre dinin ikâmesi ancak ehl-i bid'atle mücâdeleyle mümkün olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Fudayl b. 'Iyâd, İlim, Kur'ân, Hadis, Bid'at.

Abstract

Fudayl bin Iyad, who was one of the pioneering Sufis in the first layer after Tabî'un (also known as Tabî' al-Tabî'in, the generation after the Tabî'un in Islam. Tabî'un are the people who followed Sahaba, the companions of the prophet), is one of the important names in the history of Islamic science. Fudayl, who was an Arab, spent his life in three regions: Khorasan, Kufa, and Mecca. Names such as Abu Hanifa, Mansur bin Mu'temir, Ata bin Saib, Abu Muhammad al-A'mes, and Sufyan es-Sevri are among the masters of Fudayl who spent his Kufa years with intensive education. Among the students of Fudayl, who was brought up by the influential figures of Islamic history, some important names such as Sufyan bin Uyeyne, Abdullah bin Mubarak, and Al-Shafi'i should also be mentioned. Fudayl, considered one of the leading scholars of the time, also prominent with Sufism. In this study, not the Sufi aspect of Fudayl, but rather the scientific aspect will be discussed. Defending the integrity of science and deeds, Fudayl saw the science that does not lead to deeds as useless and unnecessary. Furthermore, he took deeds as a part of faith and did not accept faith without them. Fudayl, who arranged his spiritual life under the guidance of science, predicated it on the integrity of the Qur'an and the Sunnah.

Keywords: Sufism, Fudayl bin Iyad, Science, Qur'an, Hadith, Bid'ah.

Extended Abstract

Fudayl did not agree with the settling of religious life with only the Qur'an or the Sunnah. Fudayl, who put efforts into the formation of Ahl-i Sunnah and into making this insight prevail in society with his views and thoughts, was involved in an intense intellectual struggle against the Ahl-i Bid'ah whom he saw was outside of Ahl-i Sunnah. According to his understanding, the settling of religion is possible only by fighting the Ahl-i Bid'ah.

Fudayl, who was one of the most prominent names in Islamic sciences and Sufism history, spent his life in three regions: Khorasan, Kufa, and Mecca. Fudayl, who spent the Kufe period with the education of science, was one of the pioneering Sufis who contributed to the formation of Sufism (also known as Tasawwuf).

Kufa, where Fudayl bin Iyad came for science education, is the central science city of the time. Fudayl, who was taught by the most influential personalities in the history of Islamic thought, such as Abu Hanifa, Mansur bin Mu'temir, Ata bin Saib, Abu Muhammad al-A'mes, and Sufyan es-Sevri, taught Sufyan bin Uyeyne, Abdullah bin Mubarak, and Al-Shafi'i. There is an alliance among the scholars that Fudayl was loyal and innocent. Some of the great names stated that Fudayl is was the distinguished scholar of his time.

Fudayl bin Iyad, who lived in a period where the sects were formed and the intellectual struggle was intense, contributed to the formation of the Ahl-i Sunnah understanding. Fudayl bin Iyad, who lived in a period where the sects were formed and the intellectual struggle was intense, contributed to the formation of the Ahl-i Sunnah understanding. Fudayl who adopts the zuhd lifestyle (to be indifferent to the property and settle for less) has a strong apparent science identity in front of his Sufi identity. He gave priority to the apparent science first, then steered for spiritual life. Fudayl has preferred the city of Mecca for an intense spiritual life. Fudayl, who spent his last life near the Kaaba, arranged his spiritual life under the guidance of the apparent science.

The main interest of Fudayl bin Iyad, who has opinions and jurisprudence on fiqh issues, has been the hadith and Qur'an sciences. Fudayl accepted as Kesiru Kesi-hadith, that is, among the people who narrated many hadiths, has had studies for the interpretation of the verses. Fudayl believes that the bid'ah which means the destruction of religion will be avoided only through a religious understanding based on the Qur'an and

Sunnah. According to Fudayl, the deeds must be suitable for Sunnah, and away from shirk (polytheism) and hypocrisy in order to be acceptable.

Fudayl bin İyad, who has an actionist disposition, considers the struggle with Bid'ah to be a religious responsibility. According to him, there are two pillars of religion, which are: obedience to the commandments and prohibitions, and the struggle against Bid'ah; and religion exists thanks to these two pillars. Fudayl saw the abandoning of and not obeying Sunnah as the reason for Bid'ah.

Fudayl struggled against Hâricî and Shi'a members, who showed a negative attitude about the Companions (Sahaba) and accepted the affection towards the Companions to be the most important mark of religion. Fudayl, who showed his opposing attitude towards Hâricî and Şi'a, took the same stance against Mutezîle and Jehmiyya members, refused the ideas of Qur'an being a creature and descent being haqq (true). Fudayl who accepts the information that does not lead to work and behavior as useless and unnecessary, continued the same attitude about faith. According to him, deeds are a Juz' (one of thirty parts) of faith.

GİRİŞ

Ebû Bekir el-Kelâbâzî (öl. 380/990) *et-Ta'arruf* isimli eserinde sûfilere âit ilimler konusunda ilk söz söyleyen öncü sûfî şahsiyetlerden birinin de Fudayl b. 'Iyâd olduğunu belirtmektedir.¹ Bu bilgiden yola çıkarak tasavvufun müstakil bir ilim dalı olarak teşekkülünde Fudayl'ın katkılarınının olduğunu söyleyebiliriz. Arapların Temîm kabilesine mensup olan Fudayl, Horasan'ın önemli şehirlerinden Merv'de doğmuştur. Gençlik yıllarını Semerkand, Nesâ, Ebîverd, Serahs ve Buhâra gibi bazı merkezî yerlerde yol kesicilik ve haydutluk yaparak geçiren Fudayl, seksen yıllık ömrünü 187/802 yılında Mekke'de tamamlamıştır.²

Ma'siyet üzere geçen gençlik hayatını tevbe ederek terk eden Fudayl b. 'Iyâd orta yaşlarda ilim tahsili için Kûfe'ye gelmiştir. Kûfe, Fudayl'ın ecdâdının Horasan'a gelmeden önce mesken tuttuğu ata yurdu ve zama-

¹ Ebû Bekir Muhammed el-Kelâbâzî, *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*, nşr. Ahmed Şemseddîn (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1413/1993), 23.

² Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 7/67; Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, thk. Nüreddîn Şüreybe (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1434/2014), 6; Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, nşr. Halil en-Nâsık (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1422/2001), 25; Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan İbn 'Asâkir, *Târihu medîneti Dimaşk*, nşr. Muhibiddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî (Beyrût: Dârü'l-fikir, 1415/1995), 48/377-382; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhir ve'l-e'lâm*, nşr. Ömer Abdüsselam Tedmirî (Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-'Arabî, 1407/1987), 12/334; Ali b. Osman Cüllâbî el-Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb Hakikat Bilgisi*, nşr. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 164; Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003), 9/430; Ebû'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâ'iz-zaman*, thk. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdir, 1994), 4/47-49; Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, trc. Lâmiî Çelebi, nşr. Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara (İstanbul: Marifet Yayınları, 2008), 160; Abdulhalîm Mahmûd, *el-Fudayl b. 'Iyâd* (Kahire: Dârü'r-reşâd, 1420/2000), 14-15.

nun merkezî ilim şehridir.³ Fudayl Kûfe'de başta Ebû Hanîfe (öl. 150/767) olmak üzere Mansûr b. el-Mu'temir (öl.132/750), 'Atâ b. es-Sâib (öl. 136/753), Ebû Muhammed el-A'meş (öl.148/765) ve Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778) gibi İslâm ilim tarihinin en etkili şahsiyetlerinin tedris halkalarına katılmış ve onların ilimlerinden istifade etmiştir.⁴

Kûfe'deki tahsilini tamamlayan Fudayl b. 'Iyâd, ihtiyaç duyduğu ve eksikliğini hissettiği manevî eğitimini tamamlamak için Mekke'ye yönelmiştir. On altı yıla yakın bir süre olan hayatının son dönemini Mekke'de Kâbe'nin manevî bereketinden istifade ederek geçiren Fudayl burada ömrünü tamamlamış ve cenazesi Cennetü'l-muallâ'ya defnedilmiştir.⁵ Kaynaklarda Fudayl b. 'Iyâd'ın Ali (öl. 187/802'den önce), Muhammed (öl. 195/810) ve Ebû 'Abîde (öl. 236/850) olmak üzere üç erkek çocuğunun ismi zikredilmektedir. İlim ehli olan bu üç çocuk, babaları gibi zühd hayatını benimsemiş ve hadis rivayetinde bulunmuşlardır.⁶

1. FUDAYL B. 'IYÂD'IN İLMÎ ŞAHSİYETİ

Fudayl b. 'Iyâd, Hanefî mezhebinin müessisi Ebû Hanîfe'ye, Mâlikî mezhebinin kurucusu İmâm Mâlik'e (öl. 179/795) ve Sevriyye mezhebinin

³ Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 15/466-585; Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, 8; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 25; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 12/334.

⁴ Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 15/466; Ebû Sa'îd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ (Haydarâbâd: Meclis-i dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyyi, 1382/1962), 6/65; Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 165; Ferüdüddin Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, nşr. Osman Yolcuoğlu (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2016), 212; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48/380.

⁵ Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 15/448, 453, 583-585; Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah el- İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Kâhire: Mektebetü'l-Hânci, 1416/1996), 8/109; Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 22-25; Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, 6-15; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48/378, 452; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 12/344; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Su'ûdiyye: Mektebetü nüzzâr Mustafa el-Bâz, 1419), 5/1421 Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Tezkiratü'l-huffâz*, thk. Zekeriyya 'Amîrât (Beyrût: Dâru'l-kübûbi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/107; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ* (Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1427/2006), 7/393; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ed-Dimeskî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî, İbrâhim ez-Zeybık (Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1417/1996), 1/ 360; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, thk. Abdulkâdir el-Arnâvûd, Muhammed Arnâvûd (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1406), 1/296.

⁶ Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 23; Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 3/134, 4/276, 5/454, 13/603; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48/380, 390-391; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/694, 11/269; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 7/393, 408; Ebu't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed el-Fâsî, *el-İkdü's-Semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata (Beyrût, Dâru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1998), 5/290; *Câmi, Nefahâtü'l-üns*, 161; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmu'îd Hân (Haydarâbâd: Meclis-i dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyyi, 1393/1973), 8/464.

imâmı Süfyân es-Sevrî'ye talebe olmuş ve bu üç mezhebin usûl ve esaslarını bizzat kurucularının dilinden öğrenmiştir. Bunlar dışında birçok büyük âlimden istifade eden Fudayl, Şâfi'î mezhebinin kurucusu İmâm Şâfi'î'nin (öl. 204/820) de hocasıdır. Şâfi'î'nin eğitim ve manevî neşvesinin oluşmasında Fudayl'ın tesirini görmek gerekir. Beyhakî (öl. 458/1066) *Menâkibü's-Şâfi'î* adlı eserinde bu hususu açıkça zikretmiştir.⁷ İmâm Şâfi'î kendi eseri *Müsned*'inde üstadı Fudayl'dan bizzat aldığı bazı rivayetlere de yer vermiştir.⁸

Fudayl b. 'İyâd mezheplerin teşekkül ettiği ve fikrî mücadelenin yoğun olarak yaşandığı bir zaman diliminde yaşamıştır. Ebû'l-Kâsım el-Lâlekâî (öl. 418/1027) *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne* adlı eserinde Ehl-i sünnet anlayışına katkı sağlayan âlimler içinde Fudayl'ın da adını zikretmiştir.⁹ İbn Haldûn (öl. 808/1406) da Lâlekâî'nin görüşlerini teyid ederek Fudayl'ın da içinde bulunduğu ilk dönem sûfîlerini; kalbî amelleri muhâfaza eden, Ehl-i sünnet içinde yer alan özel bir zümre olarak kabul etmiştir.¹⁰ Burada hem Lâlekâî'nin hem de İbn Haldûn'un ifadelerinden Ehl-i sünnet anlayışının teşekkülüne katkı sağlayan âlimlerden birisinin de Fudayl olduğunu vurgulamak gerekir.

Zühd hayatını benimseyen Fudayl b. 'İyâd'ın sûfî kimliğinin önünde güçlü ilmî kimliği vardır. Fudayl eğitimde önceliği zâhirî ilme vermiş ve daha sonra ise manevî hayata yönelmiştir. Manevî hayatını da sahip olduğu zahirî ilmin rehberliğinde tanzim etmiştir. Bu bağlamda Fudayl, ilim ve ameli cem etmiş bir âlim sûfîdir. Fudayl'ın ilmini takdir edenlerin başında Abdullah b. Mübârek (öl. 181/797) gelmektedir. Fudayl ile aralarında uhuvve/kardeşlik akdi olan¹¹ Abdullah b. Mübârek, "Ulemayı dolaştım onlar arasında ilmi bana en sevimli gelen Fudayl'ın ilmi" diyerek bu hususu beyan etmiştir. Abdullah b. Mübârek diğer bir sözünde de şunları ifade etmiştir: "Allah Fudayl'ı doğrulamış ve onun lisanından hikmeti akıtmıştır. Fudayl şanı yüce rabbani bir imamdır."¹²

⁷ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Menâkibü's-Şâfi'î*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakar (Kahire: Mektebetü dâri't-türâs, 1390/1970), 2/311.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs eş-Şâfi'î, *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfi'î*, thk. Muhammed 'Abîd es-Senedî (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1370/1951), 2/106.

⁹ Ebû'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan el-Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, thk. Ahmed b. Said (Su'ûdiyye: Dâru Tayyibe, 1423/2003), 1/36.

¹⁰ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Şifâü's-sâil ve tehzibü'l-mesâil*, thk. Muhammed Mutî' (Dimeşk: Dâru'l-fikir, 1417/1996), 43.

¹¹ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/167; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48/389; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/942-950.

¹² İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/168; İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48/389; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/942; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 7/395.

Fudayl b. 'Iyâd'ın ilmini ve ahlakını takdir edenlerden birisi de Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd'dir (öl.193/809). Hârûn Reşîd'in dua talep ettiği, nasihatlarına önem verdiği ve ziyaret ettiği şahısların başında Fudayl gelmektedir. Hârûn Reşîd Mekke'de bulunduğu zaman hep Fudayl'ı ziyaret etmiş onun dua ve tavsiyelerini almıştır.¹³ "Ulemâ içinde Mâlik'ten daha heybetlisini Fudayl'dan da daha vera'lısını görmedim" diyerek Fudayl'a olan takdirini beyan etmiştir.¹⁴ Sûfîlerin bazı söz ve davranışlarına eleştiri gözüyle bakan İbn Teymiyye (öl. 728/1328) de Fudayl'ın ilmini takdir edenlerden birisidir. İbn Teymiyye eserlerinde Fudayl'ın ilmî seviyesinin yüksek olduğunu belirtmiş, uyulması ve rehber edilmesi gereken 'imam' olduğunu ifade etmiştir.¹⁵

İlim ve amel birlikteliğini savunan Fudayl b. 'Iyâd'a göre amele sevk etmeyen ve kalbî boyuta delâlet etmeyen bir ilim, kuru bir bilgiyi ifade etmektedir. Âlim bilgisiyle amel etmediği sürece cahildir.¹⁶ Bu bağlamda Fudayl havf, hüzn ve ağlamada ziyadeliğe ulaşturmaz bir bilgiyi faydasız bir ilim olarak görmüştür. Fudayl ilmi, lisan ve kalp olmak üzere ikili olarak tasnif etmektedir. Ona göre esas ve faydalı olan ilim, kalp ilmidir. Lisan ilmi ise sadece insanlara karşı bir hüccet ve bir delil getirmekten ibarettir.¹⁷ Bu kısımda Fudayl'ın ilmî şahsiyetinin belirlenmesi açısından fıkıh, hadis, tefsir ve itikad alanlarındaki bazı görüş ve yaklaşımlarının ortaya konulması yerinde olacaktır:

1.1. Fakihliği

Daha önce ifade edildiği gibi Fudayl b. 'Iyâd'ın fıkıh anlayışı ve ilmî şahsiyetinin oluşmasında Ebû Hanîfe'nin özel bir yeri vardır. Fudayl, ilim tahsili için geldiği Kûfe'de öncelikle Ebû Hanîfe'nin meclislerine katılmış, ondan fıkıh ve akâid ilimlerini tahsil etmiştir.¹⁸ Fudayl üstadı Ebû Hanîfe'ye özel bir sevgi beslemiş ve onun ilmini takdir etmiştir. Ebû Hanîfe'nin cenazesinde bulunan Fudayl izdihamdan dolayı cenaze namazının altı kere kıldığını beyan etmiştir.¹⁹

¹³ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 2/269; Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 5/ 450.

¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 12/335; Fâsî, *el-İkdü's-Semîn*, 5/449.

¹⁵ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, nşr. Enver el-Bâz ve 'Âmir el-Cezzâr (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1426/2005), 2/274; Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm b. Teymiyye, *el-Fetâvâ el-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ ve Mustafa Abdülkâdir 'Atâ (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1408/1987), 2/400, 426.

¹⁶ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 3/292.

¹⁷ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 3/289, 293.

¹⁸ Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 15/459; Hücvirî, *Keşfu'l-mahcûb*, 165; Attar, *Tezkiretü'l-Evliya*, 212.

¹⁹ Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, 15/466; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6/65.

Fudayl b. 'Iyâd'ın fıkıh ve ilim anlayışının oluşmasında etkisi olan bir diğer şahıs ise Süfyân es-Sevrî'dir . İstifade ettiği âlimler içinde ilmi en fazla olanın Süfyân es-Sevrî olduğunu açıkça ifade eden Fudayl, zamanın iki büyük ismi Ebû Hanîfe ve Süfyân es-Sevrî arasında mukâyese yaparak Süfyân es-Sevrî'nin Ebû Hanîfe'den daha âlim olduğunu beyan etmiştir. *Hilyetü'l-evliyâ*'da kaydedildiğine göre Fudayl, Şî'a'nın Hz. Ali (öl. 40/661) sevgisinde ifrat halinde olduğu gibi Ebû Hanîfe taraftarlarının da Ebû Hanîfe hakkında ifrat halinde olduklarını ifade ederek bu konudaki şikâyetlerini belirtmiştir.²⁰ Fudayl'ın ilmini takdir ettiği âlimlerden birisi de Leys b. Ebî Süleym'dir (öl. 148/765). Bu manada Fudayl'a göre Hac menâsikini en iyi bilen Kûfe âlimlerinden birisi Leys'dir.²¹

Fudayl b. 'Iyâd dinde fakih olmayı, Allah'ın kuluna ihsan ettiği hayırlı murad olarak görmüştür. Fudayl'ın ifadesine göre Allah bir kişiye hayır murad ettiği zaman onu dünyada zâhid, dinde fakih kılar.²² Fudayl fakihin 'haşyet' melekesinin yüksek olmasını gerekli görür. Bu bağlamda o fakihi, 'Haşyetin konuştuğu ve haşyetin susturduğu kimse' olarak tarif etmiştir. Ona göre fakihin sözü de sükûtu da Kur'ân ve sünnete uygun olmalıdır. Fakihin söylediklerinin Kur'ân ve sünnette yeri olmalı, sükût ettikleri de Kur'ân ve sünnetin sükût ettiği konular olmalıdır. Fakih, müteşâbih konularda ise durmalı ve o konuyu daha iyi bilene yönlendirmelidir.²³ Fudayl fakihin fetvâ ve karar verirken çok ihtiyatlı ve hassas davranması gerektiğini de vurgulamaktadır. Ona göre fakih haşyet duygusu ile hareket ederek bir gününü hüküm vermeye diğer bir gününü ise ağlayama ayırması gerekir. Çünkü yarın fakih Allah'ın huzurunda durdulacak verdiği fetva ve kararlardan hesaba çekilecektir.²⁴

Tasavvuf klasiklerinden *Kûtü'l-kulûbadlı* eserde, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Ahmed b. Hanbel gibi Fudayl'ın da fikhî konularda ihtiyatlı davrandığı, kendisine yöneltilen sorulara "biliyorum" dan daha çok "bilmiyorum" şeklinde cevap verdiği beyan edilmektedir.²⁵ Fudayl âlimi, dünyâ ve âhîret âlimi olmak üzere ikiye ayırır.²⁶ Ona göre dünyâ âliminin

²⁰ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/358, 7/3, 278.

²¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/261; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 1/212.

²² Ebû Bekir Ahmed b. Mervân ed-Deynûrî, *el-Mecâlise ve cevâhiru'l-ilm*, thk. Ebû 'Abide Meşhûr b. Hasan Âl-i Selmân (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1419), 3/55.

²³ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakâ (Beyrût: Dârü'l-ma'rife, ts.), 2/150.

²⁴ Deynûrî, *el-Mecâlise ve cevâhiru'l-ilm*, 2/206.

²⁵ Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. 'Atıyye el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûbfî mu'âmeleti'l-Mahbûb*, thk. 'Âsım İbrâhim el-Kiyâli (Beyrût: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1426/2005), 1/228.

²⁶ Mekkî, *Kûtü'l-kulûb*, 1/243.

önemli bir vasfı zühd anlayışına sahip olmaması, mal ve mülk toplama sevdasının içine girmesidir. Dinin ilacı olarak ilmi, dinin hastalığı olarak da mala duyulan hırsı gören Fudayl bu konudaki yaklaşımlarını şu şekilde beyan etmektedir: 'Bir âlim derde cüret ediyorsa kendi dışındakileri nasıl tedavi edebilir.'²⁷

Bu kısımda Fudayl b. 'Iyâd'ın bazı fikhî görüşlerini belirtmek yerinde olacaktır. Fudayl, cünüb ve hâiz terinin elbiseye bulaşması hâlinde bu durumu temizliğe mânî bir hâl olarak görmemektedir.²⁸ Fudayl Yahûdî ve Nasrânî diyetinin dört bin, Mecûsî diyetinin ise sekizyüz dirhem olduğu görüşündedir.²⁹ Özür olmadığı sürece namazın cemaatle kılınmasını vacip kabul eden Fudayl, mazereti olmadığı halde namazı cemaatle değil de tek başına kılan bir kimsenin namazını iade etmeyeceği görüşünü savunmaktadır.³⁰ Fudayl, bayram namazından önce kurban kesen kimseye kurban iadesini gerekli görmektedir.³¹ *Şu'abü'l-îmân* adlı eserde kaydedildiğine göre Fudayl şarkı söylemeyi ve dinlemeyi de uygun görmemiştir. Ona göre bu durum zinaya sevkeden bir hususiyet arz etmektedir.³² Ayrıca Fudayl put-perestlerle İslâm olmaları, ehl-i kitap ile ise cizye almak için savaşıldığını ifade etmektedir.³³

1.2. Hadisçiliği

Kaynaklarda Fudayl b. 'Iyâd'ın 'kesîru'l-hadîs' yani çok hadis rivayet eden şahıs olduğu belirtilmektedir. Ayrıca Fudayl'ın Kûfe'de hadis yazdığı ve bir hadis kitabının olduğuna dair bilgiler mevcuttur.³⁴ Çok hadis rivayet ettiğine dair bilgiyi hadis kaynaklarını taradığımız zaman teyit etmek mümkündür. Ancak hadisleri kaydettiği bir eseri tarafımızca tespit edilememiştir.

Nesâî (öl. 303/915), Ebû Hâtim (öl. 327/938) ve Dârekutnî (öl. 385/995) gibi hadis alanının önemli isimleri Fudayl'ı sadûk, sika, me'mûn ve huc-

²⁷ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/111.

²⁸ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Haydarabad: Meclisü dâireti'l-ma'ârif, 1344/2003), 1/187.

²⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/100.

³⁰ Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Şihâbüddîn İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, thk. Ebû Mu'âz Târık b. 'Ivadullah (Su'ûdiyye, Dâru İbnü'l-Cevzî, 1422), 4/11.

³¹ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/124.

³² Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 7/111; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs* (Lübnân: Dârü'l-fikir, 1421/2001), 210.

³³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/186.

³⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sad, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrût: Dâru Sâdir, 1388/1968), 5/500; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/315; Zehebî, *Şiyeru'l-âlemi'n-nübelâ*, 7/393; Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 1/180; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân*, 4/49; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 2/88.

cet olarak tavsif etmişlerdir. İmâm-ı Nevevî (öl. 676/1277) Fudayl'ın rivayet ettiği hadislerin sahih, dilinin doğru ve hadis konusunda heybetinin fazla olduğunu beyan etmiştir. Ona göre muhaddisler Fudayl'ın güvenilirliği konusunda icmâ etmişlerdir.³⁵ Meşhûr hadis hâfızı İbn Hacer el-Askalânî(öl. 852/1449) de eserinde bu bilgileri teyid ederek Fudayl'ın sika olduğunu ifade etmektedir.³⁶

Fudayl b. 'Iyâd'ın 'hucet' olduğunu açıkça dillendiren ise Halife Mansûr'un (öl. 158/775) Kûfe kadılığına getirdiği meşhur kadı Şerîk b. Abdillâh en-Nehaîdir (öl. 177/794). Nehaî'ye göre her kavmin bir hucetti vardır. Fudayl ise kendi zamanının hucetidir.³⁷ Heysem b. Cemîl'de (öl. 213/528) Şerîk b. Abdillâh'ın kanaatını aynen taşımaktadır.³⁸ Hadis tarihinin önemli isimlerinden Süfyân b. 'Uyeyne (öl. 198/814) de Fudayl'a üst seviyede sevgi ve saygı gösteren şahıslardan birisidir. Fudayl ile karşılaştıklarında Fudayl'ın elini öpen Süfyân b. 'Uyeyne şöyle demiştir: 'Süfyân es-Sevrî ve Fudayl b. 'Iyâd olmasaydı ben şekte kalırdım.'³⁹

Fudayl b. 'Iyâd'ın ilim anlayışının temelinde Kur'ân ve hadis bilgisi yer almaktadır. O, 'ashâb-ı sünneti Allah'ın beldeleri ihyâ ettiği kullar olarak görmüş⁴⁰ ve şöyle demiştir: 'Sünnet ehlerinden bir adam gördüğümde sanki ben Rasûlullah'ın ashâbından birini görmüş gibi olurum. Bid'at ehlerinden birini gördüğüm de ise sanki münâfik görmüş gibi olurum.'⁴¹

Fudayl b. 'Iyâd Kûfe'de birçok hadis âlimine talebe olmuş ve onlardan hadis rivayetinde bulunmuştur. Kaynaklarda Fudayl'ın hadis aldığı üstadları arasında şu isimler zikredilmektedir: Ebû Muhammed el-A'meş (öl. 148/765), Mansûr b. el-Mu'temir (öl.132/750), Süfyân es-Sevrî (öl.161/778), 'Atâ b. es-Sâib (öl. 136/753), Süleyman et-Teymî (öl. 143/760), Ziyâd b. Said, Hüseyin b. Abdurrahman, Müslim el-A'vâr, Ebân b. Ebî 'Iyâş, Beyân b.

³⁵ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48/385-386; Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan İbn 'Asâkir, *Mu'cemü's-şuyûh*, nşr. Takyüddîn (Dimeşk, Dârü'l-Beşâir, 1421/2000), 1/515, 527, 2/628, 901, 1059, 1150; Dimeşkî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*, 1/361; İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 3/109, 8/116; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 12/335, 16/112; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 3/289; Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru hecr, 1418/1997), 13/660.

³⁶ Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Takrîbü't-tehziib*, thk. Muhammed 'Avvâme (Sûriye: Dârü'r-Reşid, 1406/1986), 448.

³⁷ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 5/284; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 7/395; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/180; Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, 5/449.

³⁸ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 9/167.

³⁹ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48/389; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/180.

⁴⁰ Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, 1/72.

⁴¹ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/96; Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 2/42.

Bişr, Ebû Hârûn el-'Abdî, Safvân b. Süleym, Muhammed b. İshâk, Muhammed b. 'Aclân, Süleymân et-Teymî, Ebû İshâk eş-Şeybânî, Yahyâ b. Saîd el-Ensârî, Hişâm b. Hassân, Leys b. Ebî Süleym ve diğçerleri.⁴²

Fudayl b. 'Iyâd'ın ilim meclisine katılan ve ondan hadis rivayetinde bulunan talebeleri arasında ise Őu isimler zikredilmektedir: Ebû Hafs Ahmed b. el-Fadl Mürzînî (öl. 243/857) Ebû Ali el-Hüseyn b. Ziyâd el-Mervezî (öl. 220/835), Abdullah b. Mübârek, Süfyân b. 'Uyeyne, Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ali el-Cu'fî, Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân (öl. 198/813), Ebû Saîd Esed b. Musâ (öl. 212/827), İmâm Şâfi'î, Ebû Nasr Bişr el-Hâfi (öl. 227/ 841), Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ el-'Adanî (öl. 243/857), Ebû Abdullah Abdüssamed b. Yezîd Merdüveyh (öl. 235/849), Ca'fer b. Mihrân el-Basrî (öl. 231/845), Kuteybe b. Saîd (öl. 240/855), İbrâhim b. el-Eş'as el-Buhârî, Yâkub b. İshâk el-Kalzemî, Hüreyim b Mis'ar et-Tirmizî, Ebû Abdullah Mes'ûd b. Yûsuf, Muhalled b. 'Amr el-Belhî ve diğçerleri.⁴³

Fudayl b. 'Iyâd'ın ismi zikredilen hoca ve talebeleri içinde özellikle Süfyân b. 'Uyeyne, Abdullah b. Mübârek ve Süfyân es-Sevrî ile çok yakın dostluk ve arkadaŐılıkları vardır. Fudayl'ın hayatında bu üç ismin özel bir yeri vardır.⁴⁴ Fudayl hadis ehlini 'verasetü'l-enbiyâ' yani peygamber vârisi olarak görmüş ve onları ümmetin iktida etmesi gereken imamlar olarak kabul etmiştir.⁴⁵ Rasûlullah'ın: "Bizden hadis işiteni Allah nurlandırısın" rivâyetine istinaden hadis ile meşgul olanların yüzünde bir nur olduğunu ifade etmiştir.⁴⁶

Mürüvvet konusunda hassas davranan Fudayl b. 'Iyâd, Ően Őakrak gülen hadis ehli gördüğü zaman: 'Sizler ümmetin iktida ettiği kimselersiniz böyle davranmayın diyerek onları uyarmıştır.' *Hilyetü'l-evliyâ*'da kaydedildiğine göre böyle tavır içinde olan hadis tâliplerine hadis rivâyet etmekten kaçınmıştır.⁴⁷ Hadis ehli kimselerin Őişman olmasını da hoş karşılamayan Fudayl bu manada Kûfe'nin fıkıh ve hadis alanının seçkin isimlerinden

⁴² Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, 7/637; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*, 5/1421; İbn 'Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşq*, 48/379; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/107; Zehebî, *Siyeru a'lâmî'l-nübelâ*, 7/393; Dımeşki, *Tabakâtü ulemâi'l-hadis*, 1/360.

⁴³ Bağdâdî, *Târihu Bağdat*, 5/576, 8/96, 576, 12/305; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/238, 9/418, 12/190; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/415, 9/76, 84, 108, 186, 191, 245, 285; İbn 'Asâkir, *Târihu medîneti Dımaşq*, 48/379; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/65; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 5/515, 801, 872, 958; Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Dımeşki: Dârü'l-beşâir, 2002), 1/245, 4/24, 5/191; Dımeşki, *Tabakâtü ulemâi'l-hadis*, 1/361.

⁴⁴ Beyhakî, *Őu'abü'l-îmân*, 7/499; İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 7/64.

⁴⁵ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/100.

⁴⁶ Deynürî, *el-Mecâlise ve cevâhiru'l-ilm*, 1/414.

⁴⁷ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/100, 108.

Vekî' b. el-Cerrâh'a (öl. 197/812): 'Ne bu şişmanlık?' diyerek eleştiri yöneltmiştir.⁴⁸

Kaynak taraması yapıldığında birçok hadis müellifinin Fudayl b. 'İyâd'ın rivâyetlerine yer verdiği görülmektedir. Hadis alanının önemli ismi Buhârî (öl. 256/870) hem *Sahîh*'inde hem de diğer bir eseri *Halku ef'âli'l-'ibâd*'da Fudayl'dan gelen bazı rivayetlere yer vermiştir.⁴⁹ Aynı şekilde Müslim (öl. 261/875) de eserinde Fudayl'a yer vermiştir.⁵⁰

Dârimî (öl. 255/869),⁵¹ Tirmizî (öl. 279/892)⁵² ve Nesâî (öl.303/915)⁵³ gibi hadis alanının diğer önemli müellifleri de eserlerinde Fudayl'ın rivayetlerine yer vermişlerdir. Bunların dışında da birçok kaynaktan Fudayl'ın rivâyet ettiği hadislerle rastlamak mümkündür. Çok hadis rivayet eden şahıslar arasında gösterilen Fudayl'ın bütün rivayetlerini serdetmek makalenin hacmi açısından mümkün değildir. Ancak bu kısımda Fudayl'ın rivayet ettiği Tirmizî ve Nesâî'de bulunan iki hadise yer vermek istiyoruz:

“Nebî (s.a.s), Secde ve Tebâreke (Mülk) sûrelerini okumadan uyumazdı.”⁵⁴

“Rasûlullah (s.a.s), evinden çıkıp yanımıza geldi ve şöyle buyurdu: 'Meleklerin Rableri huzurunda saf bağlayıp durdukları gibi siz de saf tutunuz.' Bunun üzerine biz: 'Yâ Resûlallah! Melekler Rablerinin huzurunda nasıl saf bağlayıp dururlar?' diye sorduk. O da şöyle buyurdu: 'Onlar ilk safı tamamlayıp safta birbirine perçinlenmiş gibi bitişik halde dururlar.’”⁵⁵

Fudayl b. 'İyâd'ın râviliği dışında hadis şârihliğinin bilinmesi de önemlidir. Bu konuda “Dünyâ Müminin habishanesi kâfirin ise cennetidir” rivayetini Fudayl zühd anlayışı doğrultusunda şerh etmiştir. Ona göre Mümin dünya lezzetlerini ve çekiciliğini terk ettiği için dünya onun

⁴⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/225.

⁴⁹ Buhârî, “Tevhîd”, 19; Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, nşr. Abdurrahman 'Amîre (Riyâd: Dârü'l-maârif, 2010), 33.

⁵⁰ Müslim, “Mesâcid ve Mevâdî'1-s-salâh”, 19, hadis no: 572; Müslim, “Zekât”, 24, hadis no: 1024; Müslim, “Fedâil”, 20, hadis no: 2327; Müslim, “Sifâtü'l-münâfikîn”, 19, hadis no: 2821; Müslim, “Sifâtü'l-kıyâme”, 19, hadis no: 2786.

⁵¹ Dârimî, “Kelâmü fı't-Tavâf”, 32, hadis no:1854.

⁵² Tirmizî, “Fedâilü'l-Kur'an”, 9, hadis no: 2892.

⁵³ Nesâî, “İmâme”, 3, hadis no: 778; Nesâî, “İmâme”, 28, hadis no: 814; Nesâî, “Sehv”, 16; hadis no:1207; Nesâî, “Saydü'l-keleb”, 5, hadis no: 4264.

⁵⁴ حدثنا الفضيل بن عياض عن ليث عن أبي الزبير عن جابر أن النبي صلى الله عليه وسلم كان لا ينام حتى يقرأ الم تنزِيل وتبارك الذي بيده الملك Bk. Tirmizî, “Fedâilü'l-Kur'an”, 9, hadis no: 2892.

⁵⁵ حَدَّثَنَا الْفَضِيلُ بْنُ عِيَاذٍ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنِ الْمَسِيَّبِ بْنِ رَافِعٍ عَنْ تَمِيمِ بْنِ طَرَفَةَ عَنْ جَابِرِ بْنِ سَمُرَةَ فَأَخْرَجَ إِلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ أَلَا تَصِفُونَ كَمَا تَصِفُ الْمَلَائِكَةَ عِنْدَ رَبِّهِمْ قَالُوا وَكَيْفَ تَصِفُ إِلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَتَمَوَّنُ الصَّفَّ الْأَوَّلَ ثُمَّ يَتَرَاوُونَ فِي الصَّفِّ Bk. Nesâî, “Kible”, 28, hadis no: 814.

için bir hapishanedir. Kâfir ise böyle davranmadığı için dünya onun için cennettir.⁵⁶ "İlim talebi her müslümana farzdır" rivayetini de amel boyu-
tunda şerh etmiştir. Fudayl'a göre bir amel farz olduğunda onun ilmini öğrenmek te farzdır. Eğer kişiye o âmel farz değilse o zaman onun ilmini öğrenmekte ona farz değildir.⁵⁷

1.3. Kur'ân'a Yaklaşımı ve Müfessirliği

Fudayl b. 'Iyâd dinin yıkımına sebep olarak bid'atleri görmektedir. Ona göre bu yıkıma tek engel Kur'ân ve sünnet esaslı din anlayışıdır. Dinin iki kaynağının iyi bilinmesi manevî ve toplumsal hayatın sıhhati açısından son derece önemlidir. Fudayl, Kur'ân'ı okuyup ve manasını anlayan kimselerin sorumluluğunun büyük olduğu görüşündedir. Ona göre Hz. Peygamber'in (a.s.) tebliğ etmekle sorumlu olduğu şeylerden bu kimseler de sorumlu olacaktırlar.⁵⁸

Fudayl b. 'Iyâd Kur'ân ve Hadis ilimlerinden biriyle yetinmeyi uygun görmemiştir. O bütün ilgisini sadece hadise verip Kur'ân'ı göz ardı edenleri yer yer uyarmış ve gerekli olanın Kur'ân olduğunu ifade etmiştir. Ebû Hâtim İbn Hibbân'ın (öl. 354/965) *es-Sikât* adlı eserinde kaydedildiğine göre Fudayl ashâb-ı hadise şöyle seslenmiştir: 'Size Kur'ân gerekir, size ibadet gerekir, size tavaf gerekir, bu zaman hadis zamanı değildir. Bu zaman tazarru ve ağlama zamanıdır.'⁵⁹ İbn Hibbân'ın bu kaydından Fudayl'ın hadisi önemsiz gördüğü anlamı çıkarılmamalıdır. Çünkü Fudayl hadis ehlini peygamber varisi olarak görmektedir. Fudayl'ın tepkisi hadisle meşgul olup da Kur'ân'ı ve ibadeti terk edenlere yöneliktir. Bazı kaynaklarda bu yorumu teyit eden bilgiler yer almaktadır.⁶⁰

Kur'ân ehli kimselerin fazilet yoksunu insanlarla oturup kalkmasını ve boş işle zaman geçirmesini doğru bulmayan Fudayl b. 'Iyâd'a göre Kur'ân ehlinin hiçbir insana, idareciye ve zengine ihtiyaç duymaması, bilakis onların bu kimseye ihtiyaç duymaları gerekir. Kıyamet günü Peygamberlere

⁵⁶ "الدنيا سجن المؤمن وجنة الكافر" Bk. Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 13/77.

⁵⁷ طلب العلم فريضة على كل مسلم Bk. Ebû Abdillâh Ahmed b. Mumammed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1416/1995), 5/500.

⁵⁸ Sülemî, *Tabakâtü's-süfîyye*, 6-15; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *et-Tibyân fi âdâbı hameleti'l-Kur'ân*, thk. Muhammed el-Haccâr (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1414/1994), 55.

⁵⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/378.

⁶⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/542.

risâleti tebliğ hususunda soru sorulacağı gibi Kur'ân ehline de aynı soru sorulacaktır. Çünkü Kur'an kâfîleri peygamberlerin vârisleridir.⁶¹

Fudayl b. 'Iyâd, amel ve davranış boyutunu göz ardı ederek Kur'ân'ı sadece okuma ve ondan bilgi alma düzeyinde kalan yaklaşımları doğru kabul etmez. Ebü'l-Leys es-Semerkindî (öl. 373/983) eserinde bu hususu Fudayl'ın dilinden şu şekilde nakletmiştir:

“Allah'ın kitabından bir âyet okuyup onunla amel etmek, Kur'ân'ı bin kere hatim etmekten bana daha sevimlidir. Mü'mini sevindirmek ve onun bir hacetini gidermek ömür boyu ibadet etmekten bana daha sevimlidir. Haram bir meteliği terk etmek helal yoldan yapılan yüz hac ibadetinden bana daha sevimlidir.”⁶²

Bu kısımda Fudayl b. 'Iyâd'ın müfessirliğine yönelik bazı örnekler vermek yerinde olacaktır: Fudayl, “...hahamlardan ve rahiplerden birçoğu, insanların mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan uzaklaştırırlar...”⁶³ âyetinde geçen hahamlar manasına gelen 'ahbâr'ı 'ulemâ' olarak, rahipler manasına gelen 'ruhân'ı da 'ubbâd' olarak tefsir etmiştir.⁶⁴ Yaptığı bu tefsire dayanarak ulemâ ile dünyâ gayesi güden âlimleri ubbâd ile de işin hakikatini kavrayamamış cahil sûfileri kast ettiğini söylemek mümkündür. Bu yorumu ile Fudayl'ın kendi zamanındaki bazı ulemâ ve sûfilere ciddi eleştiriler getirdiği ve onların yaklaşımlarından rahatsızlık duyduğu anlaşılmaktadır.

“Rabbânî kullar olun.”⁶⁵ âyetinde geçen ‘Rabbânî’ kelimesini Fudayl muttakî ve hikmet ehli kimseler olun diye tefsir etmiştir.⁶⁶ Fudayl hikmet yönü ağır basan âlimlerdendir. Abdullah b. Mübârek; ‘Allah Fudayl'ın lisanından hikmeti akıttı’⁶⁷ diyerek bu hususu vurgulamaktadır. Fudayl'a göre hikmet ancak bid'attan uzak durmak ve Allah'a sıdk ile yapılan muameleyle elde edilir. ‘Bid'at sahibi ile oturan kimse hikmetten mahrum ka-

⁶¹ Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, 6-15; Nevevî, *et-Tibyân fi âdâbi hameleti'l-Kur'ân*, 55; Mahmûd, *el-Fudayl b. 'Iyâd*, 49-50.

⁶² Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Tenbîhu'l-gâfilîn bi ehâdisi Seyyidi'l-mürselîn*, thk. Yûsuf Ali Bedîvâ (Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1421/2000), 380.

⁶³ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّخِذُوا مِنَّا أَحْبَارَ الرَّهْبَانِ لِيَأْكُلُوا مِنَّا مِمَّا لَنَا سَبَابًا طَلَبُوا يَصُدُّوهُنَّ سَبَابًا اللَّهُ

Âyet meali için bk. Feyizli, *Feyzü'l-Furkan*, Tevbé 9/34.

⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 4/1139-1140, 6/1787; Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 1/243; Mahmûd, *el-Fudayl b. 'Iyâd*, 53.

⁶⁵ كُونُوا رَبَّانِينَ Âyet meali için bk. Feyizli, *Feyzü'l-Furkan*, Âl-i İmrân 3/79.

⁶⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 6/542.

⁶⁷ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 48/389; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/942; Zehebî, *Siyeru al'lâmi'l-nübelâ*, 7/395.

lır'⁶⁸ ve 'düşmanı kendisinden emin olmayan kimse muttakî olamaz.'⁶⁹ diyen Fudayl hikmet ve muttakilik ölçüsündeki yaklaşımını beyan etmiştir.

"Muhakkak ki bu (Kur'ân') da kulluk edenler taifesi için yeterli bir tebliğ ve öğüt vardır."⁷⁰ âyetinde geçen kulluk edenler anlamına gelen 'âbidîn' kelimesini Fudayl b. 'Iyâd, beş vakit namazı kılanlar olarak tefsir etmiştir.⁷¹ Sûfîler namaz ibadetini sadece zâhirî manada emredilen bir ibadeti îfâ etmek değil aynı zamanda Allah'ın kudret ve azametinin idrak edildiği bir ibadet çeşidi olarak kabul etmişlerdir.⁷² Fudayl en büyük cihad olarak namazlara müdavimliği görür. Ona göre bir namazdan sonra diğer bir namazı beklemekte en büyük ribâttir.⁷³

Fudayl b. 'Iyâd, "O, ölümü ve hayatı, amel bakımından hanginizin daha güzel olacağını imtihan etmek için yarattı..."⁷⁴ âyetinde geçen 'ahsen' (en güzel) kelimesinin; 'ahlas' (en samimi) ve 'asvab' (en doğru) olmak üzere iki anlam içerdiğini ifade etmektedir. Fudayl'a göre amelin makbûl olabilmesi için Allah için hâlis ve Peygamberimiz Hz. Muhammed'e (a.s.) tâbi olma bakımdan da doğru olması gerekir. Amel hâlis olduğu halde doğru olmazsa kabul edilmez. Doğru olduğu halde hâlis olmazsa yine kabul edilmez. Hâlis olması, amelin sadece Allah'ın rızası için olması, doğru olması ise sünnete uygun olması demektir.⁷⁵ İbn Teymiyye'ye göre Fudayl'ın bu sözünde Müslümanların ittifakı vardır.⁷⁶ Bu manada İbn Batta (öl. 387/997) eserine kaydettiğine göre Fudayl; sünnete uygun az bir ameli, bid'at karışan çok amelden hayırlı görmektedir.⁷⁷

Fudayl b. 'Iyâd, "Verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size karşı sözüm-

⁶⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 1/180.

⁶⁹ Ebû Abdîrahmân Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî, *Tefsîrî's-Sülemî*, thk. Seyyid 'Imrân (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2001), 2/335.

⁷⁰ İn fi hâzâ lîblâğâ l'qôm 'abidîn. Âyet meali için bk. Feyizli, *Feyzül-Furkan*, el-Enbiyâ 21/106.

⁷¹ Sülemî, *Tâbakâtü's-sûfîyye*, 6-15.

⁷² Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, 160-161.

⁷³ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48/429.

⁷⁴ الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ. Âyet meali için bk. Feyizli, *Feyzül-Furkan*, el-Mülk 67/2.

⁷⁵ Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, 9/181; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri es-Sa'lebi, *el-Keşf ve'l-beyân (Tefsîru'l-Sa'lebi)*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsî'l-Arabî, 1422/2002), 9/356; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osmân Cem'a Damîriyye, Süleymân Müslim el-Hırş (Riyâd: Dâru Tayyibe, 1417/1997), 8/176; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 1/333.

⁷⁶ İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ el-kübrâ*, 2/76.

⁷⁷ Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, thk. Rızâ Mustafa ve Osmân es-Yûbî (Riyâd: Dâru'r-râye, 1415/1994), 1/359.

de durayım.”⁷⁸ âyetini ‘Size emrettiğim şeyler konusunda vefalı olunuz ki ben de size vaat ettiğim şeyler konusunda vefalı olayım’ şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁹ “Kendinizi öldürmeyin”⁸⁰ âyetini de nefisleriniz konusunda gaflette olmayın, kim ki nefisinden gâfil olursa onu öldürmüş olur şeklinde tefsir etmiştir.⁸¹

“Sabretmenizden dolayı size selam olsun!”⁸² Fudayl b. ‘İyâd, bu âyette geçen sabretmenin ne demek olduğu kendisine sorulduğunda, sabretmekten maksadın istenmeyen şeylere tahammül etmek ve dünya nimetlerine ve lezzetlerine karşı ilgisiz olmak şeklinde iki manaya dikkat çekerek cevap vermiştir. Bu tefsire göre selama muhatap olan sabırlıların, dünya lezzetlerine karşı mesafeli oldukları, istenmeyen ve başa gelen musibetlere karşı da vakarlı davrandıkları anlaşılmaktadır. Fudayl’a göre olaylar karşısında az bir sabır göstermek daha sonra elde edilecek uzun bir nimeti ihtiva eder, az bir acelecilik ise uzun bir nedâmeti gerektirir.⁸³

Fudayl b. ‘İyâd, “İşte bunlar gerçek mü’minlerdir. Rableri katında onlara hem dereceler hem başışlanma hem de tükenmez/bol rızık vardır.”⁸⁴ âyetinden yola çıkarak gerçek imanın; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve amelden ibaret olduğunu beyan etmektedir. Ona göre bu vasıflara sahip gerçek mümin cennet ehlidir. Hakiki müminin cennet ehlinden olduğuna kim şâhitlik etmezse Allah’ın kitabından şüphe etmiş ve onu yalanlamış demektir. İman amelle kemâle erer. Bir mü’min dinini şehvetlerine tercih ettiğinde ancak gerçek mü’min olur. Kul şehvetlerini dinine tercih etmedikçe helak olmaz.⁸⁵

“Andolsun ki, eğer şükürü yerine getirirseniz, elbette size (nimetimi) artırırım.”⁸⁶ mealindeki âyette Fudayl b. ‘İyâd ifade edilen şükretmeyi Allah’ın nimetini kalp ile bilmek ve lisan ile Allah’a hamd etmek olarak açıklamıştır.⁸⁷

⁷⁸ *Âyet meali için bk. Feyizli, Feyzü'l-Furkân, el-Bakara, 2/40.*

⁷⁹ *Mahmûd, el-Fudayl b. ‘İyâd, 51.*

⁸⁰ *Âyet meali için bk. Feyizli, Feyzü'l-Furkan, en-Nisâ 4/29.*

⁸¹ *Mahmûd, el-Fudayl b. ‘İyâd, 51.*

⁸² *Âyet meali için bk. Feyizli, Feyzü'l-Furkan, er-Ra'd 13/24.*

⁸³ *İbn ‘Asâkir, Târîhu medîneti Dımaşk, 48/392.*

⁸⁴ *Âyet meali için bk. Feyizli, Feyzü'l-Furkan, el-Enfâl 8/4.*

⁸⁵ *İbn Batta, el-İbânetü'l-kübrâ, 2/811; Ahmed b. Ali el-Hikemi, Me'ârici'l-kabûl bi şerhi selemi'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl (Dımam: Dârü İbni'l-Kayyim, 1410/1990), 3/1011.*

⁸⁶ *Âyet meali için bk. Feyizli, Feyzü'l-Furkan, el-İbrahim 14/7.*

⁸⁷ *Beyhakî, Şu'abü'l-îmân, 6/296.*

"Kendi ellerinizle (kendinizi) tehlikeye atmayın."⁸⁸ âyetini Fudayl, 'Allah'a sû-i zan besleyerek kendinizi tehlikeye atmayın' şeklinde yorumlamıştır. Ona göre bu âyet Allah'a hüsn-i zan etmeyi gerektirir. Allah'ın sevdiği muhsin kullar ise kendisine hüsn-i zan besleyen kimselerdir.⁸⁹ Fudayl'ın bu görüşünün dayanağını Câbir b. Abdullah'tan (öl. 78/697) rivayet ettiği Nebî'nin (a.s.) vefatından üç gün öncesinde söylediği: "Allah'a hüsn-i zan besleyerek ölü" hadisinde aramak gerekir.⁹⁰

"Bizim uğrumuzda cihad eden (ve çaba gösteren)lere (gelince); biz onları el-bette yollarımıza eriştiririz."⁹¹ âyetinde geçen cihad edenleri 'ilim talebinde gayreti olanlar' şeklinde "yollarımıza eriştiririz" cümlesini de 'onları amel yoluna yönlendiririz' şeklinde yorumlamıştır.⁹² "Rabbimiz Allah'tır, deyip de sonra (kulluk görevlerinde ve işlerinde) istikamet üzere (dosdoğru) olanlar..."⁹³ âyetinde ifade edilen istikamet üzere olan kimseleri de 'fâniye zâhid ve bâkiye râğıb olanlar' şeklinde tefsir etmiştir.⁹⁴

1.4. İtikâdî Görüşleri

Amelî, itikâdî ve siyâsî mezheplerin kurumsallaşmaya başladığı bir dönemde yaşayan Fudayl b. 'İyâd mezhepler arası çatışmalara ve fikrî mücadelelere tanıklık etmiştir. Bu mücadele genelde Ehl-i sünnet inancını benimseyenler ve bu anlayışın dışında kalan fırkalar olmak üzere iki ana eksenle sürdürülmüştür. Fudayl bu mücadelede Ehl-i sünnet taraftarı olarak bid'at olarak gördüğü şahıs, fırka ve anlayışlara karşı aktif olarak yer almıştır.

Sünnî kelamcılar ehl-i bid'at tabiriyle Rasûlullah ile ashâbın itikadî alanda takip ettiği yolun dışında kalan Mu'tezile, Şî'a, Hâricî, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye, Râfîzî gibi mezhep sahiplerini kastederler.⁹⁵ Ehl-i

⁸⁸ Âyet meali için bk. Feyzli, *Feyzü'l-Furkan*, el-Bakara 2/195.

⁸⁹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 2/94; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1/154.

⁹⁰ حدثنا فضيل بن عياض عن سليمان عن أبي سفيان قال : سمعت جابرا يقول : سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول قبل موته بثلاث من استطاع منكم أن لا يموت إلا بالهدى فليفعل Bk. Ebû Hâtim Muhammed b. İbn Hibbân, *Sahîhu İbn-i Hibbân*, thk. Şuayb Arnavût (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1414/1993), 2/404; İsfahânî, *Hilyetu'l-evliyâ*, 8/121.

⁹¹ Âyet meali için bk. Feyzli, *Feyzü'l-Furkan*, el-Ankebût 29/69.

⁹² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7: 290; Begavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 6/256.

⁹³ Âyet meali için bk. Feyzli, *Feyzü'l-Furkan*, el-Fussilet 41/30.

⁹⁴ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 8/294.

⁹⁵ Rahmi Yaran, "Bid'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/131.

sünnet ile diğer mezhep mensupları arasındaki tartışmalar daha ziyade ilahi sıfatlar, iman, ru'yetullah, irade hürriyeti, kader, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı gibi konularda yoğunlaşmıştır.

Fitraten hareketli bir yapıya sahip olan Fudayl b. 'İyâd, bid'atle mücâdeleyi dinî bir sorumluluk olarak görmüştür. Ona göre emir ve nehiylere ittibâ ve bid'atle mücâdele olmak üzere dinin iki ayağı vardır. Din bu iki ayak üzerinde kâim olur. Fudayl, bid'ate düşmenin sebebi olarak sünneti terk etmeyi ve sünnete uymamayı görür.⁹⁶ Bid'at sahibinin hiçbir amelinin kabul edilmeyeceği görüşünü savunan⁹⁷ Fudayl bid'at ehli ile yan yana bulunmayı lanetin inmesine sebep görmüştür.⁹⁸

Fudayl b. 'İyâd'a göre bid'atle mücâdelede hak yolunun müntesiplerinin sayıca azınlıkta olmasının önemi yoktur. O bu konudaki yaklaşımlarını şu şekilde ifade etmiştir: 'Kur'ân ve sünnet temelli hidayet yoluna sım sıkı sarıl, bu yol müntesiplerinin sayıca az olmasını önemseme. Dalâlet ve bid'at yolundan ise son derece uzak dur, bu yolun sâliklerinin sayıca çok olması seni aldatmasın.'⁹⁹

Fudayl b. 'İyâd'ın mücadelesinde sahâbe meselesi önemli bir konu olarak ortada durmaktadır. O, bid'at ehlinin en şerlisi olarak Rasûlullah'ın (a.s.) sahabesine kızanları görür. Fudayl'a göre en güvenilir ve en değerli amel ashâbı sevmektir. Sahâbeye sevgi besleyen kimsenin dünya dolusu günahı olsa bile Allah'ın onu bağışlayacağını ümit ettiğini ifade eden Fudayl, sahabeye zerre miktarı buğz ve kızgınlık besleyen kimsenin ise kendisine hiçbir amelinin fayda vermeyeceği görüşündedir.¹⁰⁰ Fudayl'a göre sıdk ve ashab sevgisi olmak üzere iki husus kişinin kurtuluşuna sebeptir.¹⁰¹

Sahâbe hususunda menfi tavır takınanlara karşı fikrî mücadelenin içinde bulunan Fudayl b. 'İyâd bu konudaki düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: 'Allah'ın sevdiğini muhakkak ben de severim. Onlar Hz. Muhammed'in (a.s.) ashâbidir. Allah'ın sevmediğini ben de sevmem. Çünkü onlar hevâ ve bid'at ehlidir.' Hz. Ebû Bekir'den (öl. 13/634) başlayarak dört halifenin isimlerini ayrı ayrı zikreden ve onlara tâbî olunması

⁹⁶ Sülemî, *Tefsîrû's-Sülemî*, 2/127; İsfehânî, *Hilyetü'l-eoliyâ*, 8/103; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 15.

⁹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/166; İsfehânî, *Hilyetü'l-eoliyâ*, 8/108; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmî'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfîş (Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964), 7/13; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, 15; Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-Herevî, *Zemmu'l-kelâm ve ehlih*, nşr. Abdurrahman Abdülaziz eş-Şebil (Medine, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, 1418/1998), 5/138.

⁹⁸ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48/398.

⁹⁹ Nevevî, *et-Tibyân fi âdâbı hameleti'l-Kur'ân*, 116.

¹⁰⁰ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48/397.

¹⁰¹ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 32/450.

gerektiğini ifade eden Fudayl'a göre Hâricî ve Şî'a mensupları bid'at ehlidir. Çünkü Hâricîler Kur'ân'ın hükmüne razı olmadığı için Hz. Ali'yi (öl. 40/661) tekfir ederken Şî'a ise hilafetin sadece Hz. Ali ile onun soyundan gelenlerin hakkı olduğunu söyleyerek diğer sahabeye karşı olumsuz tavır sergilemişlerdir.¹⁰²

Fudayl b. 'Iyâd Hâricî ve Şî'a mensupları ile mücadele ettiği gibi ilahi sıfatları reddeden ve Kur'ân'ın mahlûk olduğunu savunan Cehm b. Safvân (öl. 128/745), Ca'd b. Dirhem (öl. 124/742) ve Mu'tezile taraftarları ile de mücadele etmiştir. Bu mücadele de en önemli mevzu Kur'ân'ın halîki meselesidir. Fudayl, Kur'ân'ın mahlûk değil Allah'ın kelâmı olduğunu açıkça ifade etmiştir.¹⁰³ Ona göre Kur'ân Allah'ın Zât sıfatına delalet eden kelâmullahtır. Fudayl bu tartışmada ileri bir noktaya giderek Kur'ân'ın mahlûk olduğunu söyleyenlerin Allah'ın sıfatını reddettiklerini ve bu sebepten dolayı da kâfir olduklarını beyan etmiştir.¹⁰⁴

Allah'ın âyetlerine korkusuz ve pervasızca dalan kimseleri husûmet ve bid'at ehlî gören Fudayl b. 'Iyâd¹⁰⁵ Cehm b. Safvân'ın itikadî görüşlerini benimseyen Cehmiyye mezhebi menhsuplarına karşı bir mücâdele içinde bulunmuştur. Akılla naklin çelişebileceğini iddia eden Cehm b. Safvân naklin akılla te'vil edilmesi gerektiğini savunmuştur. O, Hakk'ın insanlara nisbet edilen sıfatlarla sıfatlandırılmasının teşbihe yol açabileceği iddiasından dolayı Allah'ın sıfatlarını kabul etmemiştir. Cehm, Allah'ın Arş'a veya belli bir mekân ve cihete nisbet edilmesini uygun görmediği gibi her yerde mevcut olan sınırsız varlığın bir yere inmesini yani 'nüzü'l'ü de reddetmiştir.¹⁰⁶ Fudayl ise Cehmiyye'nin tam karşıtı olarak nüzü'lün hak olduğu görüşünü savunmaktadır.¹⁰⁷ O bu konudaki yaklaşımını öğrencilerine şu şekilde ifade etmiştir: 'Cehmî sana nüzul eden Rabbi ben inkâr ediyorum derse sen ona ben dilediğini yapan ve her şeye muktedir olan Rabbe inanıyorum de'.¹⁰⁸

¹⁰² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*, 7/409; Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Heysem, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethî Hilâl (Kâhire: el-Fârûku'l-hadîse, 1427/2006), 1/292; Mahmûd, *el-Fudayl b. 'Iyâd*, 22.

¹⁰³ Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman el- Magrâvî, *Mevsû'atü mevâkıfî's-selef* (Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1428/2007), 3/103.

¹⁰⁴ Beyhakî, *es-Süneü'l-kübrâ*, 10: 206; Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, 2/265, 4/931, 5/1031.

¹⁰⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*, 11/437; İbn Sad, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/321; İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 2/495; Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, 1/146.

¹⁰⁶ Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/234-235.

¹⁰⁷ İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, 5/102.

¹⁰⁸ Buhârî, *Halku ef'âli'l-ibâd*, 33; İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 5/377; Lâlekâî, *Şerhu usûli*

Nüzûl yani Allah'ın inîşi meselesi Allah'a mekânsal olarak tahsis edilen Arş ile alakalı bir meseledir. Fudayl b. 'Iyâd'ın da içinde bulunduğu Süfyân es-Sevrî, İmâm Mâlik, Süfyân b. 'Uyeyne, Hammâd b. Seleme (öl. 167/784) Abdullah b. Mübârek ve Ahmed b. Hanbel gibi bir grup âlime göre Allah'ın ilmi bütün mekânı kuşatmasına rağmen Allah Zât'ı itibarıyla Arş'ın üstündedir. Kıyamet günü Allah baş gözüyle Arş'ın üzerinde görünecektir.¹⁰⁹ Tasavvufun ilk kaynakları arasında yer alan Kelâbâzî (öl. 380/990), sûfilerin 'ityân', 'mecû' ve 'nüzûl' gibi Allah'a izafe edilen hususlarda görüş ayrılıklarının olduğunu bildirmektedir. Sûfilerin çoğunluğuna göre bunlar Allah'ın izah edilemeyen sıfatıdır. Bunlara iman edilir, nasıllığı konusunda araştırmaya gidilmez. Bazı sûfiler ise bu hususları tevil etmeyi uygun görmüşlerdir. Bu teville göre 'ityân' Allah'ın dilediği kulunu vuslata erdirmesi, 'nuzûl' ise Allah'ın kulana ikram etmesi, ona yönelmesi ve yakınlık göstermesidir.¹¹⁰ 'Nüzûl'ün hak olduğunu ifade eden Fudayl nasıllığı konusunda teville ve tevehhüme gitmeden nasları olduğu gibi kabul etmektedir.¹¹¹

Amele ve davranışa sevk etmeyen bir bilgiyi faydasız ve gereksiz kabul eden Fudayl b. 'Iyâd aynı tavrı iman konusunda da devam ettirmektedir. Fudayl bazen imanı; kavî ve amel olmak üzere iki unsurlu tarif ederken¹¹² bazen de ma'rifet, kavî ve amel olmak üzere üç unsurlu tarif etmektedir.¹¹³ İmanın artığını ve eksildiğini kabul eden Fudayl bu konudaki yaklaşımlarını şu şekilde ifade etmektedir. 'Mürchie mensupları iman; amel değil sadece kavîdir derken, Cehmiyye mensupları ise iman ne amel ne kavîdir; iman ma'rifettir derler. Ehl-i sünnet ise imanı, ma'rifet, kavî ve amel olarak tarif ederler.'¹¹⁴ Fudayl imanın dış ve iç olmak üzere iki veçhesinin olduğunu ifade etmektedir. Ona göre sadece bir veçheden bakılarak yapılan tanım doğru değildir. Mürchie ve Cehmiyye'nin düştükleri hata bu konuya dikkat etmemelerinden kaynaklanır. Bu bağlamda Fudayl

i'tikâdi Ehli's-sünne, 3/501.

¹⁰⁹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 3/262, 5/190.

¹¹⁰ Kelâbâzî *et-Ta'arruf*, 37-38.

¹¹¹ İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-fetâvâ*, 5/56-62.

¹¹² İbn Batta, *el-İbânetü'l-kübrâ*, 2/803-804; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/206; Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne*, 2/265, 4/931, 5/1031; İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, 1/5.

¹¹³ Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *es-Sünne*, thk. Muhammed Saîd Sâlim el-Kahtânî (Demâm: Dâru İbn Kayyim, 1406), 1/306.

¹¹⁴ الفضيل بن عياض يقول إن أهل الأرجاء يقولون إن الإيمان قول بلا عمل ويقول الجهمية الإيمان المعرفة بلا قول لا وعمل ويقول أهل السنة الإيمان المعرفة والقول والعمل Bk. Şeybânî, *es-Sünne*, 1/306.

iki veçheyi de kuşatacak şekilde iman; dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve amel olarak tanımlar.¹¹⁵

Amelsiz imanı geçerli kabul etmeyen Fudayl b. 'İyâd bu görüşünün dayanağı olarak "İman edip de Allah yolunda cihad edenler, hicret edenler ve (hicret eden mü'minleri) barındıranlar ve yardım edenler var ya, işte gerçek mü'minler onlardır. Onlar için mağfiret ve bol rızık vardır" () âyetini gösterir.¹¹⁶ Bu âyette kavil ve amel olarak iki vasfa sahip olanın hakiki mümin olduğu beyan edilmiştir. Fudayl bir insanın hakiki mümin olduğunda cennetlik olduğunu savunmaktadır. Ona göre âyette geçen 'el-mü'minûne hakka' kelimesi imanın kemalini ifade eder. Bu da ancak amelle mümkün olur.¹¹⁷

Zâhid olmadıkça imanın tadının kalplere ulaşmayacağı görüşünü savunan¹¹⁸ Fudayl b. 'İyâd imanın aslı olarak kabul ettiği kelime-i tevhitten sonra farzların edasını, doğru sözlü olmayı, emaneti korumayı, hıyaneti terk etmeyi, ahde vefâ göstermeyi, sıla-i rahim yapmayı ve bütün Müslümanlara karşı içten ve gönülden olmayı şart koşar.¹¹⁹ İbadetten uzak olan kulları, mahrûm ve zincire vurulmuş olarak kabul eden Fudayl ibadetten mahrum olmasını da bizzat kulun kendi hatasından kaynaklandığını ifade eder.¹²⁰ Fudayl'ın ifadesine göre: 'Kul Allah'a farzlardan daha üstün bir amelle yakınlık elde edemez. Farzlar malın ana sermayesi, nafileler ise malın kârıdır.'¹²¹

SONUÇ

İslam ilim ve tasavvuf tarihinin önemli isimlerinden Fudayl b. 'İyâd'ın hayatı Horasan, Kûfe ve Mekke olmak üzere üç bölgede geçmiştir. Kûfe dönemini ilim tahsili ile geçiren Fudayl tasavvufun teşekkülünde katkısı olan öncü sûfilerden birisidir.

Fudayl b. 'İyâd'ın ilim tahsili için geldiği Kûfe, zamanın merkezî ilim şehridir. Ebû Hanîfe, Mansûr b. el-Mu'temir, 'Atâ b. es-Sâib, Ebû Muhammed el-A'meş ve Süfyân es-Sevri gibi İslam düşünce tarihinin en etkili şahsiyetlerine talebelik yapan Fudayl, İmâm Şâfi'î, Süfyân b. 'Uyeyne gibi büyük isimlere de hocalık yapmıştır. Fudayl'ın sadûk, sika, me'mûn oldu-

¹¹⁵ Lâlekâî, *Şerhu uşûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*, 5/1032.

¹¹⁶ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوُوا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ
Âyet mealî için bk. Feyzîli, *Feyzü'l-Ûrkan*, el-Enfâl, 8/74.

¹¹⁷ Şeybânî, *es-Sünne*, 1/374.

¹¹⁸ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/94.

¹¹⁹ İbn 'Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 48/399.

¹²⁰ Mahmûd, *el-Fudayl b. 'İyâd*, 140.

¹²¹ İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 8/100; Mekki, *Kütü'l-kulûb*, 2/167; Mahmûd, *el-Fudayl b. 'İyâd*, 20.

ğu hususunda âlimler arasında ittifak vardır. Bazı büyük isimler Fudayl'ın zamanının hücceti olduğunu beyan etmişlerdir.

Mezheplerin teşekkül ettiği ve fikrî mücadelenin yoğun olduğu bir zaman diliminde yaşayan Fudayl b. 'İyâd'ın, Ehl-i sünnet anlayışının teşekkülünde katkısı olmuştur. Zühd hayatını benimseyen Fudayl'ın sûfî kimliğinin önünde güçlü ilim kimliği vardır. O önceliği zâhirî ilme vermiş daha sonra manevî hayata yönelmiştir. Fudayl manevî hayatını yoğun olarak geçirebilmek için Mekke şehrini tercih etmiştir. Ömrünün son zamanlarını Kâbe yakınında geçiren Fudayl manevî hayatını sahip olduğu zahirî ilmin rehberliğinde tanzim etmiştir.

Fıkî konularda görüş ve içtihatları bulunan Fudayl b. 'İyâd'ın esas ilgisi hadis ve Kur'ân ilimlerine olmuştur. 'Kesîru'l-hadîs' yani çok hadis rivayet eden şahıslar arasında gösterilen Fudayl'ın, âyetlerin tefsirine yönelik çalışmaları olmuştur. Fudayl dinin yıkımını ifade eden bid'atlerden ancak Kur'ân ve sünnet temelli bir din anlayışı sayesinde uzak kalınacağı görüşündedir. Fudayl'a göre amelin makbûl olabilmesi için şirk ve riyadan uzak ve sünnete uygun olması gerekir.

Hareketli bir yapıya sahip olan Fudayl b. 'İyâd bid'atle mücâdeleyi dinî bir sorumluluk olarak görmüştür. Ona göre emir ve nehiylere ittibâ ve bid'atle mücâdele olmak üzere dinin iki ayağı vardır. Din bu iki ayak üzerinde kâim olur. Fudayl, sünneti terk etmeyi ve sünnete uymamayı bid'ate düşmanın sebebi olarak görmüştür.

Sahabe konusunda menfi tavır sergileyen Hâricî ve Şi'a mensuplarına karşı mücâdele içinde bulunan Fudayl sahabeye muhabbet beslemeyi dinin en önemli şiarı görmüştür. Hâricî ve Şi'a'ya gösterdiği karşıt tavır Mutezile ve Cehmiyye mensuplarına karşı da gösteren Fudayl nüzulün hak olduğunu, Kur'ân'ın ise mahlûk olmadığını savunmuştur. Amele ve davranışa sevk etmeyen bir bilgiyi faydasız ve gereksiz kabul eden Fudayl b. 'İyâd aynı tavrı iman konusunda da devam ettirmiştir. Ona göre âmel imanın bir cüzidir.

KAYNAKÇA

- Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdülfettah Ebû Guddu. 10 cilt. Dimeşk: Dârü'l-beşâir, 2002.
- Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer. *Takrîbü't-tehzîb*. thk. Muhammed 'Avvâme. Sûriye: Dârü'r-Reşîd, 1406/1986.
- Attar, Ferüdüddin. *Tezkiretü'l-Evliya*. nşr. Osman Yolcuoğlu. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2016.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb. *Târihu Bağdat*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 16 cilt. Beyrût: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1422/2002.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd. *Me'âlimu't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr, Osmân Cem'a Damîriyye, Süleymân Müslim el-Hırş. 8 cilt. Riyâd: Dâru Tayyibe, 1417/1997.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. 10 cilt. Haydarabad: Meclisü dâireti'l-ma'ârif, 1344/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *Menâkibü's-Şâfi'î*. thk. Es-Seyyid Ahmed Sakar. Kahire: Mektebetü dâri't-türâs, 1390/1970.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmîd. 14 cilt. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Halku ef'âli'l-'ibâd*. nşr. Abdurrahman 'Amîre. Riyâd: Dârü'l-ma'ârif, 2010.
- Câmi, Abdurrahman. *Nefahâtü'l-üns*. trc. Lâmiî Çelebi. nşr. Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara. 4. Basım İstanbul: Ma'rifet Yayınları, 2008.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdillâh Abdurrahman. *Sünen-i Dârimî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1419/1999.
- Deynûrî. Ebû Bekir Ahmed b. Mervân. *el-Mecâlise ve cevâhiru'l-'ilm*. thk. Ebû 'Abîde Meşhûr b. Hasan Âl-i Selmân. 10 cilt. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1419.
- Dimeşkî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî, İbrâhim ez-Zeybık. 4 cilt. Beyrût: Müessesetü'r-risâle, 1417/1996.
- Ebû Ya'lâ, Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmîd el-Fakâ. 2 cilt. Beyrût: Dârü'l-ma'rife, ts.
- Fâsî, Ebu't-Tayyib Takıyyüddin Muhammed b. Ahmed. *el-Ikdü's-Semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*. thk. Muhammed Abdulkadir Ata. 7 cilt. Beyrût, Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1998.

- Feyizli, Hasan Tahsin. *Feyzül-Furkan Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*. 4. Basım İstanbul: Server İletişim, 2007.
- Gölcük, Şerafettin. "Cehmiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/234-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Herevî, Ebû İsmail Abdullah b. Muhammed el-Ensârî. *Zemmu'l-kelâm ve ehlih*. nşr. Abdurrahman Abdülaziz eş-Şebil. 5 cilt. Medine: Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, 1418/1998.
- Hikemi, Ahmed b. Ali. *Me'ârici'l-kabûl bi şerhi selemi'l-ousûl ilâ ilmi'l-usûl*. 3 cilt. Dı-mam: Dârü İbni'l-Kayyim, 1410/1990.
- Hücvirî, Ali b. Osman Cüllâbî, *Keşfu'l-mahcûb Hakikat Bilgisi*. nşr. Süleyman Ulu-dağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Hasan. *Târîhu medîneti Dımaşk*. nşr. Muhibbiddîn Ebî Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî. 80 cilt. Beyrût: Dârü'l-fikir, 1415/1995.
- İbn 'Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan. *Mu'cemü's-şuyûh*. nşr. Takyüddîn, 3 cilt. Dimeşk: Dârü'l-beşâir, 1421/2000.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed. *el-İbânetü'l-kübrâ*. thk. Rızâ Mustafa ve Osmân es-Yûbî. 9 cilt. Riyâd: Dârü'r-râye, 1415/1994.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Su'ûdiyye: Mektebetü'nuzzâr Mus-tafa el-Bâz, 1419/1999.
- İbn Ebî Heysem, Ebû Bekir Ahmed. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Salâh b. Fethî Hilâl, 4 cilt. Kâhire: el-Fârûku'l-hadîse, 1427/2006.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed. *Şifâü's-sâil ve tehzîbü'l-mesâil*. thk. Muhammed Mutî'. Dimeşk: Dârü'l-fikir, 1417/1996.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefayâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâ'iz-zamân*. thk. İhsân Abbas. 7 cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1971.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Mumammed. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Han-bel*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 cilt. Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1416/1995.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *es-Sikât*. thk. Muhammed Abdülmü'îd Hân, 9 cilt. Haydarâbâd: Meclis-i dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyyi, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Sahîhu İbn-i Hibbân*. thk. Şuayb Arnavût. 18 cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. nşr. Abdullah b. Abdul-muhsin et-Türkî. 21 cilt. Kâhire: Dâru hecr, 1418/1997.

- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Şihâbüddîn. *Fethu'l-bârî*. thk. Ebû Mu'âz Tânk b. 'Ivadullah. 6 cilt. Su'ûdiyye, Dâru İbnü'l-Cevzî, 1422/2001.
- İbn Sad, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. nşr. İhsân Abbâs. 8 cilt. Beyrût: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *el-Fetâvâ el-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir 'Atâ ve Mustafa Abdülkâdir 'Atâ. 6 cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1408/1987.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. Abdülhalîm. *Mecmû'u'l-fetâvâ*. nşr. Enver el-Bâz ve 'Âmir el-Cezzâr. 37 cilt. Mısır: Dârü'l-Vefâ, 1426/2005.
- İbnü'l-'Imâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbârî men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnâvûd, Muhammed Arnâvûd. 10 cilt. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Telbîsü İblîs*. Lübnân: Dârü'l-fikir, 1421/2001.
- İsfehânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdullah. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1416/1996.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed. *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf*. nşr. Ahmed Şemseddîn. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1413/1993.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhîm Atfîş. 20 cilt. Kâhire: Dârü'l-kütübî'l-Mısıriyye, 1384/1964.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. nşr. Halil en-Nâsik. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1422/2001.
- Lâlekâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasan, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a*. thk. Ahmed b. Said. 9 cilt. Su'ûdiyye: Dâru Tayyibe, 1423/2003.
- Magrâvî, Ebû Sehl Muhammed b. Abdurrahman. *Mevsû'atü mevâkıfi's-selef*. 10 cilt. Kâhire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- Mahmûd, Abdülhalîm. *el-Fudayl b. 'Iyâd*. 3. Basım Kahire: Dârü'r-reşâd, 1420/2000.
- Mekkî, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî b. 'Atıyye. *Kütü'l-kulûbfî mu'âmeleti'l-Mahbûb*. thk. 'Âsım İbrâhîm el-Kiyâlî. 2 cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, 1426/2005.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. 3 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.

- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *et-Tibyân fi âdâbi hameleti'l-Kur'ân*. thk. Muhammed el-Haccâr. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1414/1994.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed en-Nisâbûr. *el-Keşf ve'l-beyân (Tefsîru'l-Sa'lebî)*. thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. 10 cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1422/2002.
- Sem'ânî, Ebû Sa'îd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr. *el-Ensâb*. nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ. 13 cilt. Haydarâbâd: Meclis-i dâireti'l-meârifî'l-Osmâniyyi, 1382/1962.
- Semerkandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed. *Tenbûhu'l-gâfilîn bi ehâdisi Seyyidi'l-mürselîn*. thk. Yûsuf Ali Bedîvâ. Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1421/2000.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn. *Tabakâtü's-süfiyye*. thk. Nûreddîn Şüreybe. 4. Basım Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1434/2014.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. el-Hüseyn. *Tefsîrû's-Sülemî*. thk. Seyyid 'Imrân. 2 cilt. Beyrût: Dârü'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1421/2001.
- Şâfi'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs. *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfi'î*. thk. Muhammed 'Âbid es-Senedî. 2 cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1370/1951.
- Şeybânî, Abudllah b. Ahmed b. Hanbel. *es-Sünne*. thk. Muhammed Saîd Sâlim el-Kahtânî. 2 cilt. Demâm: Dâru İbn Kayyım, 1406/1986.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân fi te'vîli'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *Sünenü't-Tirmizî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Yaran, Rahmi. "Bid'at", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6/131 İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'l-nübelâ*. 18 cilt. Kâhire: Dâru'l-hadîs, 1427/2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhir ve'l-e'lâm*. nşr. Ömer Abdüsselam Tedmirî. Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-'Arabî, 1407/1987.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Tezkiratü'l-huffâz*. thk. Zekeriyâ 'Amîrât. 4 cilt. Beyrût: Dâru'l-kübübi'l-'ilmiyye, 1419/1998.